

ДОКТРИНАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА ПРАВА ЛЮДИНИ В РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ТА АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Розглядається розвиток доктринальних джерел права у зв'язку з дотриманням прав людини в сучасному світі, який характеризується як глобальний процес, що об'єднує основні правові системи в напрямі їх гуманізації, а також розвиток правової доктрини в контексті захисту прав і свобод людини в романо-германській та англосаксонській правових системах. Показано, що права та свободи людини по-різному відображаються в ієрархічній структурі джерел права романо-германської та англосаксонської правових систем. Обґрунтовано, що права людини є фактором, який пом'якшує суперечливість між природно-правовим і позитивістським підходами в країнах романо-германської правової сім'ї. Зроблено висновок, що доктрина прав людини є спільним поняттям і має однакове розуміння і для романо-германської, і для англосаксонської правових систем.

Ключові слова: доктринальні джерела права, романо-германська та англосаксонська правові системи, права людини.

Гордимов А. В. Доктринальные источники права и права человека в романо-германской и англосаксонской правовых системах

Рассматривается развитие доктринальных источников права в связи с соблюдением прав человека в современном мире, который характеризуется как глобальный процесс, объединяющий основные правовые системы в направлении их гуманизации, а также развитие правовой доктрины в контексте защиты прав и свобод человека в романо-германской и англосаксонской правовых системах. Показано, что права и свободы человека по-разному отображаются в иерархической структуре источников права романо-германской и англосаксонской правовых систем. Обосновано, что права человека являются фактором, который смягчает противоречивость между природно-правовым и позитивистским подходами в странах романо-германской правовой семьи. Сделан вывод, что доктрина прав человека является общим понятием и имеет одинаковое понимание и для романо-германской, и для англосаксонской правовых систем.

Ключевые слова: доктринальные источники права, романо-германская и англосаксонская правовые системы, права человека.

Gordumov A.

In this paper development doctrinal legal sources in connection with human rights in the modern world which is characterised as global process which combines the basic legal systems in a direction of their humanisation are considered. Development of the legal doctrine in a context of protection of the human rights in Romance-German and Anglo-Saxon legal systems is analyzed. It is shown, that the human rights are differently displayed in hierarchical structure of legal sources of the Romance-German and Anglo-Saxon legal systems. It is proved, that human rights is the factor which softens divergence between natural-legal and positive-legal approaches to human rights in the countries of Romance-German legal family. It is noted that the doctrine of human rights is the general concept and has identical understanding both for Romance-German, and for Anglo-Saxon legal systems.

Key words: *doctrinal legal sources, Romance-German and Anglo-Saxon legal systems, human rights.*

Сучасний період розвитку суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації, зближення національних правових систем, створенням єдиних правових стандартів, насамперед у сфері прав людини, коли ціннісним орієнтиром будь-якого державного утворення є захист прав та основних свобод людини та громадянина. Саме ці особливості зумовлюють основний сучасний напрям розвитку джерел права в світоглядному доктринальному сенсі. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне за важливістю місце порівняно з іншими правовими явищами¹.

Проблематика прав і свобод людини широко висвітлювалася з часів Арістотеля, Ціцерона, Полібія. Нею опікуються сучасні вчені, правознавці, політологи, філософи, соціологи. Серед вітчизняних вчених-юристів: В. Бабкін, Н. Оніщенко, О. Зайчук, П. Рабинович та ін.

За своїм змістом доктрина прав і свобод людини повинна розглядатися, з одного боку, в загальному аспекті як загальна концепція, як прагнення суспільства і напрям його розвитку, а з іншого – як принцип, який знаходить позитивне втілення в конкретних правових актах країн романо-германської правової сім'ї та застосування в судовій практиці країн загального права.

Витоки доктрини прав і свобод людини як фундаментальних прав і свобод, що мають позадержавне походження, виникають із констатації ідеї про природне походження цих прав – принцип, відомий ще з часів античності. Римське право є базовим джерелом, підґрунтям створення більшості доктрин у країнах континентальної Європи, воно визначило напрями формування та розвитку відповідних правових систем. Для періоду римського права характерне безпосереднє використання доктрини як джерела права. У правовій практиці Давнього Риму думки і здобутки юристів стали *de facto* джерелом права, з якого римські громадяни і суди черпали знання про правові норми. «Надаючи своїм тлумаченням законів певний зміст правовим нормам, юристи у своїй діяльності фактично створювали норми, які здобували потім авторитетність, що межувала з обов'язковістю»². У своєму підручнику з римського права Гай зазначав: «Цивільне право римського народу складається із законів, рішень плебей, постанов сенату, указів імператорів, едиктів тих посадових осіб, які мають право видавати розпорядження, і з відповідей знавців (права)»³. У V ст. було офіційно надано обов'язкової юридичної сили працям п'яти найвидатніших юристів: Ульпіана, Папініана, Гая, Павла та Модестіна. Вперше у світовій історії римські юристи почали оцінювати право з погляду його відповідності справедливості, природному праву, як реально існуючому, невід'ємної складової чинного права, як «інструмент» захисту відповідних прав.

У середині VI ст. н. е. константинопольський імператор Юстиніан видав своє знамените дітище – Кодекс Юстиніана. Кодекс Юстиніана включав Дигести – збірник висловлювань, сентенцій більш ніж 50 відомих і авторитетних римських юристів. Крім того, до Зводу імператора Юстиніана входив підручник з римського права – Інституції Гая. І Дигестам, і підручнику Гая конституція імператора надавала силу джерела права. Значення Дигест Юстиніана, як зазначає А. Васильєв⁴, виявляється у тому, що вони були джерелом права в Східній Римській імперії, а також державах середньовічної Європи, де були запозичені, як зазначалося вище, завдяки роботам італійських глосаторів і постглосаторів.

З точки зору поведінки людини, яка живе поряд з іншими людьми і повинна дотримуватися певних правил існування, цікавим є відомий вислів Ульпіана: «Приписання права суть такі: жити чесно, не шкодити іншому, кожному відплачувати те, що йому належить»⁵.

Природне право, його зміст і значення давньоримські юристи визначають у своїх висловах. Так, Павел вважав, що за природним правом всі народжуються вільними. Природне право він визначив як те, що завжди є справедливим і добрим. Ульпіан стверджував, що «природа навчила всіх живих істот, тому що це право властиве (не лише) людському роду, але є загальним для всіх тварин, які народжуються на землі, на морі, а також для птахів». Юрист Гай природне право визначив як «право, що природний розум встановив між усіма людьми»⁶.

Включення римськими юристами природного права, як реально існуючого, невід'ємною складовою частиною чинного права в сукупний обсяг права взагалі відповідало їх вихідним уявленням про право. Вони розуміли право (*ius*) як явище справедливе – справедливість є сутністю права. *Iustitia* (правда, справедливість) лежить в основі права взагалі та природного права особливо. Згідно з Ульпіаном *iustitia* є «постійною й безперервною волею віддавати кожному за його правом»⁷.

Ідеї і принципи, закладені в римському праві, одержують розвиток у різні періоди в різних країнах континентальної Європи. Як приклад в історії розвитку держави і права західнослов'янських народів розглядається приватна кодифікація чеського права, що належить Вікторину Корнеліусу із Вшеграду, який вважається засновником чеського національного гуманізму. Кодифікація одержала назву «Дев'ять книг про права землі чеської» (кінець XV ст.). Корнеліус, як й інші видатні гуманісти епохи Ренесансу, був знавцем античності, включаючи римське право. Він високо цінував чеське право, засноване на звичаях, і надавав йому перевагу перед римським правом⁸. Однак він вважав за необхідне вдосконалювати право на основі логічних узагальнень, близьких ідеям природного права. Кодифікація чеського права Вікторина Корнеліуса, як і всі найбільш значні збірники середньовічного чеського права, – приватна. Серед приватних кодифікацій дослідники виділяють «Книгу старого пана з Рожмберска» – збірник, що виник на рубежі XIII – XVI ст. і діяв у володіннях панського роду Рожмберків. У книзі в основному йдеться про процесуальне і приватне право⁹.

У сучасному світі в правових системах ряду країн існує практика безпосереднього застосування правової доктрини. Так, судова практика, заснована в ряді рішень Верховного суду Іспанії, формує так звану «загальну правову доктрину» (*doctrina legal*), що подібна до ампаро – норми, яка створена мексиканським Верховним судом у процесі розгляду справ, пов'язаних з питаннями про права людини.

Нині конституційна і судова практики різних держав значною мірою зняли суперечності природно-правового та позитивно-правового підходів до прав людини шляхом позитивного закріплення основних прав і свобод людини. У національних правових системах романо-германської правової сім'ї права і свободи людини ґрунтуються на закріплених на конституційному і законодавчому рівнях положеннях, які складаються в чітку класифікаційну структуру. В законодавстві України, як держави, що належать до романо-германського правового блоку, основні доктринальні положення та основні принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина закріплено в Конституції України.

Правова доктрина в сучасному романо-германському праві розглядається як вторинне джерело права і у формально-юридичному значенні не є джерелом права. Водночас слід погодитись з А. Васильєвим, який зазначає, що правова доктрина, як джерело права, зумовлена прогалинами у позитивному праві, колізіями правових норм, невизначеністю, двозначністю права. У такому разі генезисом правової доктрини є природне право як певні ідеальні першооснови права. Правова доктрина може набувати сили джерела права за допомогою таких способів:

- фактичної дії без державного визнання, але схваленої суспільством і юридичними колами;
- судового використання в процесі вирішення конкретних юридичних справ;
- впровадження вищими органами державної влади правової доктрини як обов'язкової в нормативно-правових актах¹⁰.

Поява і функціонування Європейського суду з прав людини, існування зобов'язань держави, яка приєдналася до Конвенції про захист прав і свобод людини, є позитивним фактором втілення доктрини захисту прав людини в сучасному світі, фактором, який визначає юридичну відповідальність держави перед особою щодо забезпечення її основних прав і свобод.

Систему англосаксонського права пронизує ідея справедливості, що знаходить своє обґрунтування в працях теоретиків і використовується в практичній діяльності судів. Уся англо-американська правова сім'я є наслідком діяльності розуму багатьох поколінь суддів. Особливістю джерел англійського права є те, що до них насамперед належать твори відомих юристів, більшість з яких займали високі суддівські посади. В англійській правовій системі доктринальними джерелами права вважаються праці: Гленвілла «Про закони та звичаї Англії» (1187 р.), Бректона «Про закони та звичаї Англії» (1250 р.), Літлтона «Про сейзину» (кінець XVI ст.), «Інституції англійських законів» Кока (1628 р.), Коментарі до законів Англії Блекстона (1765 р.), праці з права Д. Остіна і А. Дайсі та ін. Праці найавторитетніших авторів (book of authority або textbooks) протягом декількох віків використовували в судовій практиці. Викладені в них правові положення, думки вчених-юристів мали такий авторитет, з яким можна порівняти лише авторитет закону у Франції чи інших країнах романо-германського права¹¹.

Як приклад використання доктринальних джерел англосаксонського права доцільно навести положення, що знайшли свій розвиток у працях В. Блекстона, який поряд з адвокатською практикою був професором і вченим в Оксфорді¹². Праці В. Блекстона, в яких він розвиває положення загального права, базуючись на теорії природного права, визнані доктринальним джерелом загального права. Водночас теорія природного права посідає одне з визначальних місць у формуванні положень про життєві (природні) права людини. Щодо цього праці В. Блекстона XVIII ст. мають прямий зв'язок із сьогоденням, коли визнання природних прав людини є одним з ключових принципів, який знайшов реалізацію в основних міжнародних документах з прав людини і конституційній практиці країн світу.

Англосаксонській правовій системі в історичному і змістовному аспектах властиві звичаї «посиленого» захисту прав людини, які в історичному розвитку доктрини прав людини спрямовані на визнання її природних прав. Першою країною англосаксонської правової сім'ї, в якій доктрина природних прав людини набула свого завершеного вигляду, стала Англія, де паралельне існування загального права і права справедливості сприяло підвищенню ефективності правового захисту прав підданих, вдосконаленню норм загального права в галузі прав людини. Особ-

ливості історичного і географічного розвитку Сполучених Штатів Америки сприяли тому, що тут здобули досконалого вигляду ідеї і праці видатних мислителів XVIII ст., які склали основу доктринальних джерел у сфері прав людини, і були реалізовані в таких нормативно-правових актах, як Декларація незалежності США, Конституція США, Більш про права у вигляді 10 поправок до Конституції тощо.

Щодо судового захисту прав і свобод людини в країнах англосаксонської правової сім'ї треба зазначити, що судові рішення повинні бути обґрунтованими і мотивованими на підставі верховенства природних прав людини, які є базовими як у міжнародних документах, так і законодавчих актах країн, які узгодили своє законодавство з вимогами Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. З початком діяльності Європейського суду з прав людини у Страсбурзі 1953 р. прецедентне право Суду стає обов'язковим для країн, що підписали та ратифікували Конвенцію. Творча діяльність суддів щодо норм про фундаментальні права та свободи, що ґрунтується на доктрині судового прецеденту, стає вагомим фактором при вирішенні справ Судом.

Отже, підсумовуючи, зазначимо:

– питання, пов'язані з дослідженням доктрини прав і свобод людини в сучасному світі, його особливостей в конкретних правових системах, нині здійснюються в рамках загальної теорії права;

– у зв'язку з різною джерельною базою права та свободи людини по-різному відображаються в ієрархічній структурі джерел права романо-германської та англосаксонської правових систем і мають відповідні специфічні способи застосування;

– доктрина прав людини як злагоджене вчення щодо основних прав, свобод і законних інтересів людини є спільним поняттям і має однакове розуміння і для романо-германської, і для англосаксонської правових систем;

– права людини є фактором, який пом'якшує суперечливість між природно-правовим і позитивістським підходами в країнах романо-германської правової сім'ї, де позитивно-правова практика є суттєвим чинником правової системи.

1. Дія права: інтерактивний аспект: Монографія / Кол. авторів; відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. – С. 267. **2.** Новицький І.Б. Основы римского гражданского права. – М., 1972. – С. 32. **3.** Гай. Институции. – М.: Юристъ, 1997. – С. 17. **4.** Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 272 с. **5.** Дигесты Юстиниана // Избранные фрагменты в переводе и с примечаниями И.С. Перетерского. – М.: Наука, 1984. – С. 25. **6.** Історія вчень про державу і право: Підручник / За ред. проф. Г.Г. Деміденка і проф. О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – С. 43. **7.** Там само. – С. 42. **8.** Ливанцев К. Е. История государства и права Средних веков: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2003. – С. 127. **9.** История государства и права зарубежных стран. Феодалное государство и право Чехии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.webarhimed.ru/page-483.html>. – Доступно 02.11.2011. **10.** Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2009. – С. 231. **11.** Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1998. – С. 267. **12.** Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х т. – Т. 1: Основы / Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2000. – С. 296.